

ҰЛЫЛЫҚ СЫРЫ

1936 жылы көктемде Алматы қаласында қазақ ақындарының республикалық бірінші слеті болды. Осы слетте Жәкең «Туған елім» деген дүние жүзіне әйгілі жырын айтты. Бұл жыр Жәкең шығармаларының ғана емес, бүкіл совет поэзиясының ең биік шыңы еді, сондықтан да бұл жыр Советтер Одағындағы барлық тілге аударылды, сондықтан да бұл жырды барлық Совет елі күні бүгінге шейін үлгі есебінде қолданады.

1936 жылдың көктемінде Москвада қазақ көркемөнерінің онкүндігі болды. Осы онкүндікке бірге барған Жәкең Лениннің Мавзолейін, үкімет басшыларын көргенде, соларға арнап бірнеше жырлар шығарды. 91 жасқа шыққан қарт ақынның бұл сияқты қарқынды шабытын қарсы алған Одақтық үкімет Жәкеңе Еңбек Қызыл Ту орденін сыйлады. Сол сыйлықты Кремльде Жәкеңнің кеудесіне қадап тұрып, СССР Орталық Аткару Комитетінің председателі Михаил Иванович Калинин былай деді:

«Көркемөнердің ең жоғарғы, ең талантты, ең данышпан түрі - халық көркемөнері, басқаша айтқанда, халықтың көңілінде қалған, халық сақтап келген, халықтың әлденеше ғасырлардан бергі, бірден-бірге қалдырып келген көркемөнері, бұл күмәнсіз. Өздеріңізге мәлім, құны жоқ көркемөнер халықта сақталмайды. Халық та - бір, алтын іздеуші де - бір. Ол ең бағалы, ең данышпан нәрсені ғана іріктеп алып, өңдеп, әлденеше ондаған жылдар ұстайды... Сөз жоқ, халық та нағыз артықша көркем және данышпан шығармалар туғызып, бұрынғыдан да әрі жемісті етіп өңдейді».

1936 жылдан бастап, Жәкеңнің жырын өркендетуге ерекше жағдай жасалғаннан кейін Жәкең социалистік құрылыстың жетістіктеріне, күнделікті болып жатқан саяси, шаруашылық, мәдени науқандарға даусын мынадай жағдайда қосты:

1. Жәкең радио тыңдағыш еді. Көңілін қозғайтын бір хабарды Жәкең естісе, хатшыларынан немесе маңайына көп үйірілетін мектеп оқушыларынан сол естігенін толығырақ баяндауын өтінетін. Содан кейін, естіген жаңалығы көңіліне әбден қонған соң, жырлауға кірісетін.

2. Жәкең газет оқытуды ұнататын еді және нендей қызық жаңалығы бар? - деп сұрар еді. Хатшыларының бірі, мектеп оқушылары, я сауатты колхозшылар оқып берген газеттен өзінің көңілін қозғаған жаңалықты жырға айналдырар еді.

3. Жәкең 97 жасына дейін атқа салт мініп жүрді. 1942 жылға дейін салт атпен Алатаудың биігіндегі Құлансаз деген жайлауға да шықты.

- Машинаға мініп жүрміз ғой, - деді Жәкең 1936 жылдың жазында, үйіне сәлем бере барып отырған үкімет адамдарына, - бірақ оның тас жолға, құрғақ жолға, жазық жолға жүйрік екен. Мен өзім - таудың биігін жайлап өскен кісімін. Оған шықпай көңілім көншімейді. Машина бергендеріңе тәңір

жарылқасын, енді маған жақсы ат тауып беріндер, өзі жорға, өзі жуан, өзі жуас ат болсын.

Жәкеңе ондай ат табылды. 1936 жылдың жазында өкімет сатып әперген күрең жорғаны Жәкең тауға 1941 жылдың күзіне дейін мінді, ауыл арасына 1944 жылға дейін мініп жүрді.

Бұл атты еске алып отырған себебіміз, Жәкең салт жүріп, табиғаттың көрінісі мен құбылысын, колхоздың даласында жайылған малдарды, егінмен байланысты еңбектерді көруге құмар еді де, сезімін қозғаған көрініс пен істі жырға айналдырар еді. Жәкеңнің қасына ергендер алуан тақырыпта оның аузынан талай тамаша жырлар естіді, бір-ақ өкініш - олардың көбі жазылып алынбады, ат үстінде жазып алуға мүмкін де болмады.

1937 жылдың декабрінде грузин халқының атақты ақыны Шота Руставелидің туғанына 750 жыл толуы тойланды. Сол тойға Қазақстаннан барған делегацияны Жәкең бастады.

Грузин халқы ерекше құрметпен қарсы алды. Осы сапарында көрген тамашаларына арнаған Жәкеңнің бірнеше жырлары бар. Қавказға барып қайтқан сапарында көргендерін Жәкең қызық әңгіме қып айтып отыратын.

1938 жылы 20 май күні. Жәкеңнің әдеби қызметінің 75 жылға толу құрметіне, Алматыда және Жәкеңнің ауылында той болды. Тойға Советтер Одағындағы барлық ұлттардан жазушылар келді. Жәкеңнің атына Совет Одағының барлық елдерінен, шетелдерден (Америка, Қытай, Франция, Чехословакия т. б.) құттықтау телеграммалар келді.

Осы мерекеге байланысты, Жәкенді Одақтық үкімет Ленин орденімен наградтады.

1936 жылы мен Ұлы Отан соғысы басталудың екі арасында Жәкең 10000 жолдан артық жыр шығарды. Соның бәрі Социалистік Ұлы Октябрь революциясының арқасында, Ленин партиясының жолымен, социалистік қоғам құрып, бақытты дәурен сүрген халқымыздың шаттық тұрмысын, қуанышты көңілін сипаттауға, халықтар достығын баяндауға арналған.

Халықтың, Совет өкіметінің ерекше құрметтеуімен, 1936 жылдан бастап қайта жасарғандай болған Жәкең 1940 жылдың бер жағында кәрілікке мойындай бастады. Осы кезде Жәкең өзінің хатшысы Қалмақан Әбдіқадыровқа:

Насыбай бер,
Насыбайың бар болса, жасырмай бер,
Саулық койдың жасындай жасым қалды,
Бірір жылға Жамбылды асырай бер, -

деп қалжыңдапты.

- «Ер жасы - жүз» деп еді, - дейтін болды содан кейін Жәкең, - жүзге де ілуде біреу-ақ келетін еді, сол жүзді алқымдап қалдым, балалар, көздің

карашығы бұлдырап барады, көз алдымдағы кісі кісі емес, оның көлеңкесі сияқтанатын болды; оң құлағым жабылды, сол құлағым әрең естиді; бірер жыл бұрын атқа мінетін басым, енді орнымнан кісі сүйемесе тұра алмаймын; осы айнала тонаудың арты қайда соққалы келе жатқанын білесіңдер ме, балалар? «Ата-ананың жоралғысы» жақын, балалар. Шырақтарым, қамдана беріңдер...»

Жәкеңнің үйінде тұрып денсаулығын карайтын дәрігер Рахымбек Досымбековтен басқа, 1936 жылдан бастап Жәкенді үнемі бақылап отыратын Қазақстандағы атақты дәрігердің бірі Х. Барлыбаев болатын.

Оның айтуынша, Жәкеңнің өзге денесі қартайғанмен, жүрегі - жас, оның жүрегі 100 жасты еркін көтереді.

Жәкеңнің денсаулығын жеке қарау - Алматы қаласындағы қазіргі Министрлер Советі ауруханасының міндетінде болды. Осы аурухананың тәжірибелі дәрігерлері Барлыбаев және Зотов жолдастардың бақылауымен, Жәкең дүниеден өткенше, диеталы тағам даярлап беретін Фатима Файзрахманованы Жәкең аса жақсы көріп, «мені емізген екінші шешем - осы», - деп, қалжыңдап отыратын еді.

Өзінің күнделікті қызметкерлерінен Жәкеңнің және бір жақсы көретіні - шофері, өз аулының жігіті Нағашыбек Байсабаев болды. «Ту сырты еліктің артқы сандары сияқты тіп-тік болып, балаша елгезектеніп ұшады да жүреді байғұс, бұл да мені кезеңді жерде балаша арқалап әкетеді», - дер еді, Жәкең Нағашыбек туралы.

Өз туысқандарынан, өз балаларымен қатар, Жәкеңнің ерекше жақсы көргені - туған ағасы Тәйтіннің баласы Сатыш.

«Тәйти Мекеге қажылыққа кеткен, жолда өлді, - дер еді Жәкең, - қажылыққа аттанарда, үш жастағы жалғыз баласы, осы Сатышты қолынан жетектеп маған алып келіп: «Құдай алдында сенің қолыңнан алам», - деп еді. Жарайды деп уәде бергенмін. Содан бері осы шіркін өз балаларымнан кем көрінбейді.

Жәкең оған да қалжыңдағанда: «Аш күзендей бұраңым», - деуші еді.

Жәкең ауылы Жамбыл колхозы деп аталады. Сол колхоз ұйымдасқаннан бүгінге дейін Жәкеңнің немере інісі Тұрап Мыржиев үздіксіз бастық боп келді.

«Бұл - шаруаға жүйрік, - дер еді Жәкең ол туралы. - Бірақ қулау, түлкінін іні сияқты, ішінде қалтарысы көп».

Аулында Жартыбай Қырықбаев дейтін шамалылау бір ақынды: «Осы суыр сияқты әрі жалтақ, әрі бақырауық», - дейтін еді.

Жәкеңмен біраз жұмыс істеген ақын Қалмақанның екі танауы көтеріңкі делдендеу кісі. Оны Жәкең: «Шеміршек болған жылқыдай делбеңдеуін карашы», - деп қалжыңдайтын еді.

Өмірзақ акын - қара кескінді, ақ шашты, ақ сақалды адам. «Басын ұнға тығып алған кара мысық сияқты», - деп ойнар еді Жәкең онымен.

Оңтүстік Қазақстанда тұратын қарт ақын Орынбай Тайманұлы - жінішке дауысты және шырылдаңқырап сөйлейтін кісі. Оны Жәкең «Таукұдырет» дейтін еді.

Семей облысындағы ақын Нұрлыбек Баймұратов - денелі, зор мұрынды адам, Жәкең бір күні соған қарап: «Жайылған үйірін шыңның басында күзеткен арқардың қошқары сияқты екен», - деді.

Осылар сияқты, жаратылысында, мінезінде өзгешеліктер бар адамдар туралы Жәкеңнің беретін сын-мінездемесі аса көп болатын.

«Шіркін, көз-ай!» - деп өкінетін болды Жәкең. 1940 жылдың бер жағында көзі бұлдырлана бастаған соң: «Қара арғымақ арыса, қарға адым жер мұң болар; қара көзден нұр тайса, бір көруге зар болар», - деген - осы. Көзге не іліксе, сол қызық көрінетін дүние-ай!»

Содан кейін айтқан бір өлеңінде:

Жетіппін жүре-жүре қыр басына,
Жол екен таусылмайтын бір ғасырға.
Елбіреп екі аяғым дірілдейді,
Көз жетпей тұрарыма, тұрмасыма, -

дейді. Осындай халге түскен Жәкең, дәрігерлеріне былай деп наз айтады:

Тамырдың тілі қандай, дәрігерім,
Жамбылға турасын айт, сыр жасырма.
Жетелеп біраз күнге жүріңдерші,
«Кез болдық қайдан, - демей, - бір масылға»...

Жәкең осылай кәрілікке мойындаған кезде, 1941 жылдың 22 июнь күні Ұлы Отан соғысы басталды. Бұл басқыншылыққа ызаланған Жәкең:

Аскаp таудай еліме,
Байтақ жатқан жеріме,
— Шапты фашист, - дегенде,
Ашуменен аралас,
Жыр да келді көмейге,
Қаһар қаулап денемді! -

деп бастап, «Ата жаумен айқастық» деген ұзақ жыр айтты.

Ұлы Отан соғысының тақырыбына соғыстың төрт жылында Жәкең 3000 жолдан артық жыр шығарды. Халқымыздың отаншылдық намысын күшейте түсуде, совет адамдарының елдегі, майдандағы тамаша ерліктерін сипаттауда Жәкеңнің бұл жырларының тарихи маңызы аса зор.

Мысалға «Ленинградтық өрендерім» деген жырды алайық. Бұл жырды Жәкең Ленинградтың халі аса бір ауыр шақта, сүйікті Ленин қаласы жаудың қоршауында қалған кезде шығарды. Осы кезде Жәкеңнің жырының күші қандай болғанын, Ленинград Жазушылар одағының председателі болған, Ленинградты қорғауда ерекше көзге түскен адамның бірі, орыстың белгілі ақыны Александр Прокофьев былай дейді:

«Жамбылдың «Ленинградтық өрендерім» деген жыры жарияланған кез Ленинградтың халінің аса бір ауыр шағы еді. Бұл шақта, немістің қоршауында қалған Ленинградта азық өте аз болды; күніне жұмыс істейтін адам 250 грамм, жай кісі 150 грамм нан алды; ет, май дегенді халық өте аз және өте сирек көрді, басқа азықты білген жоқ. Үйлерге жіберілетін су тоқтатылды, канализация істемеді, отын атымен болмады. Жау атқан снаряд пен бомбалардың салдарынан шынысы қирап, терезе біткен аңырайып ашық тұрды, электр жарығы да нашар жанды, тіпті қаладағы үйлердің көбінде болған жоқ. Қалаға жаудың оғы үздіксіз жауып тұрды.

Осындай халде Жамбылдың «Ленинградтық өрендерім» деген жыры газеттерде жарияланды. Халықтың рухын көтеруде ерекше күшті көрінген бұл жырды Ленинградтың радиосы күніне әлденеше рет оқып тұрды. Жыр үлкен әріппен басылып, көшелерде плакат боп ілінді. Сол плакатты үймелесіп оқысып, көздерінен жастары сорғалаған талай адамдарды көрдім. Немістердің самолеттері төбеде ұшып бомба тастап жүргенде, бомбоубежищеге тығылудың орнына, Жамбылдың жыры басылған газетті алуға көшеде кезекте тұрған адамдарды талай көрдім».

Прокофьев жолдас сөзін аяқтай келіп, Жамбылдың бұл өлеңінің Ленинград халқын және оның жауынгерлерін жігерлендіруде өте зор қызмет атқарғанын айтады.

«Ленинградты қорғау» деген атпен шыққан қалың кітапта Жәкеңнің «Ленинградтық өрендерім» деген өлеңі көрнекті орын алды.

Ақынның Ұлы Отан соғысына арналған жырларының күші Жәкеңнің атына жүздеп-мындап келген хаттардан да байқалады.

Жәкеңнің жырына 1941 жылдың 13 сентябрь күні өлеңмен жауап қайтарған, армияға өзі тіленіп барған, Ленинградтық бірінші атқыштар полкының жауынгері, соғыстан бұрын Ленинград технологиялық институтының профессоры - Всеволод Зубганинов былай деп жазады:

Ленинградтық сенің балаларың,
О, Жамбыл, мақтанышы Отанның,
Саған сәлем жолдайды
Соғыстың қорқыныш жылында.
Мен тіпті акын емеспін,
Менде жоқ сөзге шеберлік.
Менің сөздерім көмескі жарқылы ғана

Сенің өлеңің маған кадірлі,
Себебі, ол жалған жарқылдауық емес,
Одан мен сеземін іздерін
Ойлы, ұйқысыз түндердің.

Зубганинов жолдас рас айтады: оның бұл сөзбе-сөз аударылған өлеңі шын мағынасындағы өлең емес, бұл - үйлестіріп айтқан қарапайым сөздер; бұл сөздердің касиеті - шын жүректен шыққандығы.

1940 жылдың бер жағында, төсекте отырып қалған Жәкеңнің көбірек сергитін уақыты сәскелік асын ішкеннен кейін болушы еді. Түскі астан кейін Жәкең ауырлап, кешке қарай жатып қалатын да, содан, келесі сәскеге дейін, өзін күтетіндерден басқаларды маңына жолатпайтын.

Мәлік Жәкеңнің үйіне күн бата жетті. Дағдылы күнде бұл - Жәкеңнің жатып қалатын шағы.

Мәлік барса, Жәкең үлкен ағаш үйінің алдындағы көгалда, кілемнің үстінде отыр екен, қолында - домбырасы.

Сәлем берген Мәліктің қолын Жәкең ұстап тұрып, оның батырлық істерін естігені, көруге құмар болғаны туралы ұзақ жыр айтты.

- Мәлік келеді дегенді сіздер таңертең хабарладыңыздар ғой, - деді Жәкеңнің баласы Тезекбай бізге, - содан бері тәтем осы арада отыр. Үйде неге отырып қарсы алмайсыз? - десек. - Сөз бе екен сол? Бұрын батыр дегенді құлақ естіп, шіркін, соларды көрмеген екеміз деп өкінетін ек, сол батыр енді үйге келсе, оны үйде отырып қарсы алу кісілік бола ма? Әттен, не керек, шөгіп отырған күнім, әйтпесе, шауып алдынан шығар ем, - деді. «Машина деген жүйрік тыз етіп келіп қап, қапы калармын», - деп, Жәкең ұзақты күнге үйге кірген жоқ, асты да далада ішіп, далада қалғыпты.

Амандықтан кейін Мәлікті үйіне кіргізіп, Жәкең оның күтіміне де ерекше көңіл бөлді, алдына бас тартты. Мәлік те, оның серіктері де кешкі астан кейін, ұйықтауға Жәкеңнің алма бағынын ішіне жатқан едік. Оны Жәкең байқаған жоқ-ты.

Бақ ішінде Мәлікпен қатар ұйықтап жатсам, мені біреу оятады. Басымды көтерсем, ай жарық екен, оятқан колхоз бастығы Тұрап Мыржиев.

- Сізді Жәкең шақырады, - деді ол. Барсам, Жәкең өзінің ұйықтайтын бөлмесінде, шам жақтырып, төсекте киініп отыр екен.

- Оларың қалай, - деп ренжіді Жәкең, - жыланы бар жер бұл, қапыда жылан шақса қайтесіңдер батырды? Көрпесі ашылып қап, салқын тисе қайтесіңдер? Ай жарықта шыбын-шіркей болады, олар маза да бермей жатқан болар. Безгектің масасы бар десіп жүр ғой осы жақта, осылай маса шағып ауыртып алсандар, қайтесіңдер?.. Батырды үйге жатқызыңдар.

Мәлік үйге кеп жатты.

Панфиловшы 8-гвардиялық дивизияның даңқты қолбасшысының бірі, полковник Бауыржан Момышұлы үйіне қонаққа барғанда да, Жәкең Мәлікке жасаған құрметті көрсетті.

Жәкеңнің өз белінен алты ұл болған: Қожамберді, Қожаш, Аққұлы, Ізтілеу, Алғадай, Тезекбай. Бастапқы екеуі ертерек өліпті. Соңғы тірі төртеуінің екеуі - Ізтілеу мен Алғадай армия қатарына алынды. Майданда Алғадайдың көрсеткен ерліктерін айтып бөлім бастығы хат жазғанда, Жәкең аса қуанды. 1942 жылдың күзінде Алғадайдың өзі әкесіне хат жазып, ерлік қимылдарымен таныстырады. Соған қайтарған жауабында Жәкең:

Хатынды, балам, оқыдым,
Қалынды білдім сапардан.
Қуанып саған отырмын,
Гвардеец атанған.
Сұраншы, Саурық секілді
Болыпсың, балам, қаһарман... -

деп ерлігіне сүйіне отыра:

Есіңде, балам, бар шығар,
Айтқаным Отан әмірін,
Шегінбе жаудан, жанды сал,
Шешілмек содан тағдырың! -

деп, баласына әлі де болса, рух бере түседі. Бұл жырын Жәкең:

Достарыңа сәлем айт!
Жауларыңды жеңіп қайт! -

деген тілекпен бітіреді.

Жәкең Алғадайды аса жақсы көріп: «Өзге балаларым - бір төбе, бұл - бір төбе», - деп отыратын еді.

1943 жылдың жазында Жәкеңнің сол аса жақсы көретін ұлы Алғадайдың ерлікпен қазаға ұшырауы туралы хабар келді. Аулына барып, бұл хабарды Жәкең Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Председателі бастаған комиссия естіртті.

- Өттең, дүние-ай! - деді ұзақ уақыт сазарып отырып қалған Жәкең, басын көтеріп, - бұл қайғыны қалай көтерем енді?

Қайғы Жәкеңе аса ауыр соқты. Алғадай майданға аттанғаннан 7 күн кейін әйелі Жәмеш босанып, ұл тауып, Жәкең оның атын Қуаныш қойған. Алғадайдың өліміне бүгіле қайғырған Жәкеңнің бір жұбанышы осы Қуаныш болды. Ол туралы Жәкең былай дейді:

Ал, Қуаныш, Қуаныш,
Сені етейін жұбаныш.
Алғадайым өлгелі
Боп кетіп ем жылағыш.
«Ата, ата», - деп келсең,
Айналайын, алайын.
Ақ бетіңнен өпкен соң,
Жүрегімді жамайын.

«Жамайын» дегенмен, Жәкеңнің қайғыдан жыртылған жүрегі жамалмады. Ол енді құлдырай қартайды. 1944 жылдан бастап, көзі көруден, құлағы естуден қалды (Сол құлағы ғана әлсіз естіді), кісі сүйемей, төсектен басын көтере алмайтын болды. Ғали Орманов бір барғанда, сондай халде отырған Жәкең былай деп екі ауыз өлең айтыпты:

Сендің бе, жарқыраған шам-шырағым?
Қалдың ба, тас бекініп, қос құлағым?
Жатсам да төсек тартып дәрменім жоқ,
Сен болып сөйлетесің жалғыз жағым.

Қалыппын ие болмай өзіме-өзім,
Өлім жоқ, күш-қайратты өтті кезім.
Балалар, өлгенімше асырай бер,
Сендерге сол-ақ айтар соңғы сөзім.

«Соңғы сөзім» дегенмен, көңілі көтеріңкі минуттарында Жәкең қарап отырмай, бірлі-жарымды ауыз өлең айта берді. Оның ең соңғы көлемді жыры фашистік Германияның біржола қирап жеңілген 9 май күні шығарылды. Бұл хабарға қуанған Жәкең үйіне жиналған жұртқа ұзақ жыр айтып, жырды: «Енді өлсем де арман жоқ», - деп аяқтапты. Бұл жырды жазып алар кісі болмағандықтан, сақталмаған.

Жәкең жеңіс тойынан кейін ұзақ жасамады: 1945 жылдың 15 июнь күні сырқаттанып, аулынан Алматыдағы қазіргі Министрлер Советінің ауруханасына кеп түсіп, 22 июнь күні, таңертең, дүниемен біржола қоштасты.

Көп тілді, бір мазмұнды совет әдебиеті, Жәкеңнің өлімін түгел азалады. Қазақстан Жазушылар одағының атына СССР, Украина, Белоруссия, Латвия, Литва, Ленинград, Өзбекстан, Қырғызстан, Грузия, Тәжікстан, Татарстан, Дағыстан, Карело-Фин тағы басқа совет елдерінен жүздеген көңіл айту телеграммалар келді. Ардақты алып ақынның өліміне бүкіл Совет Одағы түгел қайғырды.